

Т. З. Гарасимів

Навчально-науковий інститут психології та права
 Національного університету “Львівська політехніка”,
 заступник директора – декан повної вищої освіти ІНПП,
 професор кафедри теорії та філософії права,
 д-р юрид. наук, професор

ПОНЯТТЯ “ПОВЕДІНКА” ТА “ДІЯЛЬНІСТЬ” ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

© Гарасимів Т. З., 2015

На основі значної джерельної бази комплексно проаналізовано визначення термінів “поведінка” та “діяльність”, простежено розвиток дефініцій у правознавчому аспекті, з’ясовано їх основні ознаки та характеристики. Здійснено спробу доведення, що поняття “поведінка” та “діяльність” становлять основу філософемі девіантної поведінки.

Ключові слова: поведінка, діяльність, філософема, девіація, девіантна поведінка, правознавчий аспект, особа.

Т. З. Гарасимів

ПОНЯТИЕ “ПОВЕДЕНИЕ” И “ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ” КАК ОСНОВА ФИЛОСОФЕМЫ ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ

На основе большой источниковой базы комплексно проанализированы определения терминов “поведение” и “деятельность”, прослежено развитие понятий в правоведческом аспекте, выяснено их основные признаки и характеристики. Предпринята попытка доказательства, что понятие “поведение” и “деятельность” составляют основу философии девиантного поведения.

Ключевые слова: поведение, деятельность, философия, девиация, девиантное поведение, правоведческий аспект, лицо.

Т. З. Гарасимів

CONCEPT “BEHAVIOR” AND “ACTIVITIES” AS THE BASIS FILOSOFEMY DEVIANT BEHAVIOR.

On the basis of a large source base comprehensively analyzed the definition of “behavior” and “activity”, traced the development of concepts in the jurisprudential aspect, found their main features and characteristics. It is proved that the concept of “behavior” and “activity” are the basis filosofemy deviant behavior.

Key words: behavior, activities, filosofema, deviation, deviant behavior, jurisprudential aspect, person.

Постановка проблеми. Сукупність негативних явищ сучасного суспільного життя зумовлює актуалізацію комплексного дослідження філософемі девіантної поведінки. Адже доволі часто поведінка людей, соціальних груп, громадських спільнот відхиляється від установлених і чинних соціальних норм, зокрема правових. З виникненням суспільства девіантна поведінка завжди

становила певний рівень небезпеки для соціальної стабільності, значною мірою загрожувала життю людей, вважалася негативним явищем. Своєю чергою, суспільство через свої інститути намагалося запобігати ї, за можливості, блокувати небажані вияви життєдіяльності людей. Методи і засоби запобігання девіантній поведінці визначалися соціально-економічними відносинами, суспільними буттям і свідомістю, заходами примусу, переконання тощо.

Актуальність цієї статті зумовлена низкою чинників. У нинішньому українському суспільстві загалом простежується економічна, демографічна, соціальна і політична нестабільність. Це призводить до зростання кількості виявів девіантної поведінки та зміни її якості. Це підтверджують статистичні дані державних інститутів, отримані в результаті здійснених соціологічних досліджень.

Мета дослідження полягає в комплексному висвітленні наукових понять “поведінка” та “діяльність” у правознавчому аспекті: їх розвиток, визначення, основні ознаки та характеристики.

Стан дослідження. Терміни “поведінка” та “діяльність” у філософській, психологічній та правовій площинах досліджували науковці різних галузей, особливу наукову цінність мають праці вчених В. Н. Кудрявцева, В. В. Лунєєва, Т. Шибутані, Ю. А. Шерховіна, М. С. Кагана, І. М. Сеченова, І. П. Павлова, М. Г. Ярошевського. Знаковими для досліджуваної проблеми є трактати античних філософів Демокріта та Арістотеля, відомого філософа-соціолога Г. Спенсера та ін.

Виклад основних положень. З давніх давен філософи і юристи, медики і педагоги, психологи і біологи вивчають девіантну поведінку та її причини, різноманітні види соціальної патології: злочинність, пияцтво та алкоголізм, наркоманію та проституцію, самогубство тощо. Нині ж виникають нові форми девіантної поведінки. Це зумовило необхідність їх своєчасного комплексного вивчення у розрізі філософами девіантної поведінки.

Відхилення поведінки можуть ставати масовими, начебто зауважуючи, що соціальні інститути, покликані контролювати виконання соціальних норм, більшою чи меншою мірою не впоралися зі своїми функціональними обов’язками. Це можуть бути інститути держави, церква, громадська думка, партійні органи тощо. Особливу стурбованість зумовлює стан суспільства у періоди згаданих криз, реалізації непродуманих соціальних експериментів, соціальних проєктів і радикальних реформ.

Нині деякі засоби масової інформації, зловживаючи свободою слова, пропагують “романтику” кримінального життя, різні форми насильства, популяризують стиль “легкого” життя, гедонізм, пристрасть до грошей, наживи тощо.

Унаслідок напруженої і нестійкої насамперед політичної ситуації в суспільстві девіантна поведінка, котра раніше виявлялася у значно менших масштабах, трансформується у кримінальну, злочинну. Окрім того, щороку збільшується кількість неповнолітніх, які вживають алкогольні напої, наркотичні речовини. Це призводить до погіршення криміногенної ситуації в країні. Відтак простежуються такі негативні тенденції у соціумі:

а) підвищується рівень апатії;

б) збільшуються масштаби соціальної незахищеності громадян, котрі і поповнюють контингент так званої “групи ризику” (її становлять непрацевлаштовані випускники вищих навчальних закладів, військовослужбовці, звільнені у запас унаслідок реформування армії, біженці та вимушені переселенці, особи, які не мають постійного місця роботи через масові скорочення виробництва тощо).

Водночас ті самі чинники, разом із негативною, збільшують і так звану позитивну девіацію, тобто політичну активність населення, економічну підприємливість тощо. Безумовно, нині таку поведінку не кожен назве відхиленням, а ще 15–20 років тому вона була кримінально караною і, природно, вважалася девіантною.

Нові соціальні норми виникають і розвиваються в результаті повсякденної поведінки людей, детермінуються особливостями всезагального зв’язку соціальних явищ відповідної історичної епохи, адже функціонування і розвиток будь-якого суспільства супроводжується змінами соціальних норм, котрі не можуть постійно знаходитися у статичному стані за невинно змінних умов життя суспільства. Отже, певна кількість людей, які не дотримуються старих, звичних норм поведінки, може започат-

ковувати нові нормативні зразки. Поступово, долаючи усталені традиції, поведінка, що відхиляється від звичної, наповнюючись новим життєздатним сенсом, дедалі більше оволодіває свідомістю людей. Відповідно до засвоєння актуальних позитивних рис вона припиняє бути такою, що відхиляється від загальноприйнятих норм, і стає звичайною. Ці обставини й зумовили вибір наукової проблематики, позаяк вивчення філософами девіантної поведінки нині, як ніколи, на часі.

Аналізуючи окреслену проблему, зауважимо, що поняття “поведінка” – багатогранне й полідисциплінарне, оскільки є предметом дослідження низки гуманітарних наук (філософії, психології, соціології, медицини, демографії тощо). Отже, поведінку вивчають соціологи, психологи, мислителі тощо. Для нас важлива і комплексна сутність означеного терміна, і для якнайповнішого розуміння у контексті теми – її правознавчий аспект.

Для соціології характерне розмежування понять “поведінка” і “соціальна поведінка”. І якщо “поведінка” розглядається як взаємодія усіх живих істот із довкіллям, то “соціальна поведінка” розкривається вже як поведінка людини, що формується, розвивається і виявляється в умовах суспільного життя, а тому має соціально зумовлений характер.

Щодо сучасної психології, то термін “поведінка” розглядається як родові поняття, що охоплює всі вимірювані реакції організму: дію, діяльність, реакцію, рух, процес, операцію тощо.

У філософії поняття “поведінка” також характеризує процес взаємодії живих істот із довкіллям, а поведінка людини визначається як здатність людини до діяльності у матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах життя.

Зауважимо, що деякі науковці (В. Н. Кудрявцев, В. В. Лунєєв та інші), які працюють над проблемою поведінки, вважають, що такі дефініції не повною мірою розкривають це поняття. Так, В. Н. Кудрявцев зазначає, що схожі дефініції, “не зовсім достатні для характеристики поведінки людини, особливо якщо враховувати, що майже так само біологи та зоопсихологи визначають поведінку тварин” або “описують лише пасивну адаптацію до середовища, у той час як для людини властиво, перш за все, активне втручання в оточення, перебудова її у відповідності зі своїми планами, потребами та інтересами” [1, с. 7]. Відповідно, найбільш повними, прийнятними та адекватними, на його думку, можна вважати ті визначення, котрі повніше охоплюють роль свідомості та інших якостей людської особистості. Визначаючи людську поведінку, Т. Шибутані зазначає, що свідомі поведінка є конструктивною, творчою; це щось таке, що утворюється в результаті низки пристосувань до постійно змінюваного поля сприйняття [2, с. 162]. Однак, на думку В. М. Кудрявцева, з найбільшою чіткістю соціальна специфіка людської поведінки відображена у визначенні Ю. А. Шерховіна, який характеризує її як “перетворення внутрішнього стану людини в дії стосовно соціально значимих об’єктів” [1, с. 7].

З уваги на те, що категорія “діяльність” найповніше визначає поведінку людини на соціальному рівні, М. С. Каган зауважує: “Для означення вищого виду активності живих систем деякі філософи використовують поняття “діяльність” [3].

Щоб з’ясувати сутність поведінки, очевидно, доцільно розкрити, який зміст у це поняття вклали учені в різні епохи. Античні філософи небезпідставно вважаються основоположниками дослідження сутності поведінки людини. Вони розглядали її як детерміноване прямо або опосередковано, вважаючи, що на неї можуть впливати внутрішні потреби, середовище існування, умови життя тощо.

Засади вивчення сутності поведінки сформовані ще античними філософами, котрі намагалися обґрунтувати зумовленість активності (поведінки) людини і тварин. Демокріт пов’язував активність живих істот із задоволенням потреб і називав потребу основною рушійною силою розвитку людського суспільства. Доволі важливою потребою він вважав “добрий стан духу”. На думку мислителя, мета життя – “добрий стан духу” (евтюмія), котра не тотожна із задоволенням, ... але такий стан, за якого душа живе безтурботно і спокійно, без боязні демонів, ні будь-якою іншою пристрасті. Жити неморально, нерозумно, нестримано і нечесливо – означає не погано жити, а повільно вмирати [4, с. 27–28]. Згідно з ученням Платона, потреби, потяги і пристрасті утворюють “пристрасну”, або “низьку”, душу, котра схожа до тваринного стада і вимагає керівництва з боку “розумної і благородної душі”. Арістотель пояснював механізми поведінки людини в трактаті “Про душу”: “Душа є ніби початок живих істот” [5, с. 8], “душа є те, чим ми перш за все живемо, відчуваємо і думаємо...” [5, с. 41]. Душа ж, за словами Арістотеля, – це ентелехія. Ентелехія – це здійснення цілеспрямованого процесу, зумовленість через мету; тобто устремління живої істоти завжди пов’язані з

метою, в якій у формі образу або думки представлений об'єкт, що має для організму корисне або шкідливе значення. З іншого боку, устремління визначаються потребами і пов'язаними з ними почуттями задоволення і незадоволення, функція яких полягає у тому, щоб повідомляти і оцінювати придатність або непридатність об'єкта для життя організму. Відповідно, будь-який вольовий рух та емоційний стан, що визначає активність людини, мають природне підґрунтя.

Значно ширше поняття “поведінка” розглядалася ученими з другої половини XIX ст., коли відбулася систематизація знань і сформувалися такі наукові дисципліни, як соціологія, психологія, фізіологія та ін. Велике значення і для розвитку сучасної фізіології, і для становлення нового напрямку в дослідженні поведінки мало відкриття І. М. Сеченовим 1863 року схеми рефлекторної реакції як автоматичного переходу збудження сенсорного нерва на рухомий (за допомогою центрів спинного мозку). До цього відкриття, як зазначає М. Г. Ярошевський, реакція була неодмінною ознакою нервової системи, яка закономірно та однозначно провокувала елементарні рухи м'язів у відповідь на фізичні подразники. Для І. М. Сеченова ж рефлекс – це не конкретний нейрономеханізм, а загальний пояснювальний принцип. І. М. Сеченов розумів поведінку як рефлекторне безвідносне до конкретного – наукового знання про нерви, м'язи та мозкові центри [6, с. 9]. Тобто поведінка людини, згідно з ученням І. М. Сеченова, залежить від напрацьованих суспільством та різноманітними соціальними групами норм, цінностей і установок. Погляди і відкриття І. М. Сеченова були значно збагачені та розширені І. П. Павловим, О. О. Ухтомським та іншими.

Рівень людської поведінки І. П. Павлов відрізняв від поведінки тварин уведенням до їх першої сигнальної системи “надзвичайної прибавки” у вигляді другої сигнальної системи – мовних знаків як знаряддя спілкування та інтелектуального узагальнення. Зовнішні умови, завдяки яким стає уможливленою нова форма детермінації поведінки, що визначає удосконалення людини, на думку Павлова, відмінні від природних, яких тварини набувають за допомогою механізму саморегуляції на умовно-рефлекторних зв'язках. У цьому разі йшлося про вимоги стосовно індивіда з боку соціуму. “Невже суспільні і державні обов'язки і вимоги – не умови, котрі висуваються до моєї системи і повинні в ній виробляти відповідні реакції в інтересах цілісності та удосконалення системи” [7, с. 188]. Відповідно, саме соціально-державні умови розглядалися вченим як головні, визначальні детермінанти формування особистості.

О. О. Ухтомський (учень і послідовник І. М. Сеченова) відкрив “домінанту” як фізіологічний орган та інтерпретував її як орган поведінки. Вчений кардинально змінив зміст поняття “орган”, визначивши його як будь-яке поєднання сил, що може призвести за інших однакових умов завжди до однакових результатів [8, с. 299]. “Домінанта ж означає, що в констеляції рефлекторних центрів один із них стає основним, підкріпленим енергією інших центрів. Тобто цей орган є і “енерготизатором” (мотивом) поведінки, і її вектором, спрямовуючим організм на об'єкти середовища, котрі виступають як її “інтегральний образ” [6, с. 14]. Поведінка має причину і наслідок, а різноманітні причини породжують різну поведінку. Стосовно ж людини він відводить головну роль особливій домінанті – особистості іншої людини.

М. Г. Ярошевський зауважує, що саме засновники російської фізіології започаткували дискусію про те, які саме якості людини – біологічні чи соціальні – більше впливають на формування її поведінки.

Тому сутність поведінки людини прийнято розглядати на біологічному і соціальному рівнях.

Це й відображається у двох основних концепціях: а) *біологізаторській або натуралістичній* – її прихильники абсолютизують роль природних, біологічних основ людини (відносячи до них і спадково закріплені конституціональні ознаки, і стан здоров'я, і функціональні, фізіологічні особливості різних систем людського організму та багато інших), і відповідно, сутність поведінки розглядається тут лише на біологічному рівні; б) *соціологізаторській* – представлена низкою теорій, у котрих людина постає пасивним учасником сучасних соціальних відносин, а, отже, і сутність поведінки досліджується лише на соціальному рівні.

Російські психологи і філософи, засновники й послідовники культурно-історичної психології Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Б. В. Зейгарник, А. Р. Лурія, А. В. Запорожець та інші окреслюють сутність поведінки людини у контексті біологізаторського підходу. Розглядаючи поведінку людини як результат тривалої біологічної еволюції, учені простежують зародження складних форм людської

діяльності від найпростіших одноклітинних організмів. Поведінкою Л. С. Виготський називає “всі ті рухи, котрі здійснюються лише живими істотами, що і відрізняє їх від неживої природи” [9, с. 76].

Г. Спенсер, який вважається основоположником біологізаторської концепції, водночас є прихильником упровадження в соціологію принципів еволюційної теорії. Учений зазначав, що ми повинні поглянути на поведінку, що виявляється нині істотами усіх родів, як на наслідок тієї поведінки, котра вивела життя будь-якого роду до його нинішніх висот. А це рівнозначно... дослідженню еволюції поведінки. Еволюція поведінки відповідає еволюції побудов і відправлень [10, с. 424].

Проаналізувавши теорії біологізаторської концепції, зазначимо таке: а) апологети натуралістичного підходу спираються на тезу про те, що сутність поведінки людини детермінується генами, а зміни суспільного становища людини не змінюють її природу; б) біологізаторський підхід ігнорує якісні розбіжності в поведінці людей і тварин, і, по суті, вирішує проблему співвідношення біологічного і соціального в людині.

У соціологізаторській концепції всі теорії спрямовані на виявлення ступеня і значущості соціального в поведінці людини. Біхевіоризм – одна з основоположних теорій соціологізаторської концепції. Біхевіористи Е. Торндайк, Дж. Уотсон, К. Лешлі, Б. Скіннер та інші тлумачать поведінку людини за допомогою схеми “стимул – реакція”, розглядаючи будь-який подразник як активне джерело організму. Вони досліджують соціальну поведінку людини як спосіб пристосування людини до соціального середовища [12, с. 27, 28].

Можемо зробити висновок, що представники соціологізаторської концепції заперечують роль природних чинників на підставі того, що це підштовхує людину до пасивності. Все, що стосується біології людини, природних передумов її існування, а також людської індивідуальності в її найрізноманітніших виявах, у межах цієї концепції сприймається як дещо другорядне, чого можна уникати під час дослідження сутності поведінки людини, тим паче як первинний матеріал із притаманною йому безкінечною пластичністю, яким можна безмежно маніпулювати задля досягнення того або іншого соціального ідеалу. Отже, соціологізаторський підхід також не зовсім об’єктивний щодо пояснення сутності поведінки людини.

Висновки: Аналіз і вітчизняних, і зарубіжних наукових джерел дозволяє зробити висновок про множинність теоретичних підходів щодо визначення понять “поведінка” та “діяльність”, тематичну різноманітність характеристик їх властивостей. Проте з уваги на здійснений аналіз можна стверджувати, що однією з найістотніших властивостей людської поведінки є те, що вона соціальна за своєю суттю, формується і реалізується суспільством. Поведінка відображає процес соціалізації людини, передбачаючи адаптацію до соціального середовища з огляду на індивідуальні особливості особи.

1. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев; АН СССР. – М.: Наука, 1986. – С. 7. 2. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – С. 162. 3. Каган М. С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М. С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с. 4. Хрестоматия по философии: [учебное пособие для высших учебных заведений]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 27–28. 5. Аристотель. Метафизика. О Душе: сочинения / Аристотель; [в 4-х т.]. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1.– С. 8, 41. 6. Ярошевский М. Г. Наука о поведении: русский путь / М. Г. Ярошевский // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 9, 14. 7. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / И. П. Павлов [в 6 т.]: [изд. 2-е]. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 188. 8. Ухтомский А. А. Собрание сочинений / А. А. Ухтомский; [в 5 т.]; пред. акад. Л. А. Орбели, проф. М. И. Виноградов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1950. – Т. 1: Учение о доминанте. – С. 299. 9. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. – М.: Педагогика-пресс, 1993. – С. 76. 10. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер; [пер. с англ. в сокращенном изложении Г. Коллинза]. – К., 1997. – С. 424. 11. Лоренц К. З. Обратная сторона зеркала / Конрад З. Лоренц; [под ред. А. В. Гладкого]. – М.: Республика, 1998. – С. 5. 12. Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии / Э. Торндайк // Основные направления психологии в классических трудах. Бихевіоризм. – М.: ООО “Изд-во АСТ-ЛТД”, 1998. – С. 27–28.